

Sturcz Zoltán

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

**Egy reformkori szakszótár születése –
Bitnitz Lajos: Gazdasági szótár, 1831**

<https://doi.org/10.48040/PL.2021.17>

Bitnitz Lajos (1790-1871) Szombathelyen 1831-ben adta ki a Gazdasági szótár című művét. A szerző, aki több jelentős magyar nyelvészeti munkát és szótári anyagot is alkotott, Batthyány Fülöp megrendelésre és támogatásával készítette el ezt a munkáját. A szótár egyik sajátos termése a reformkori akadémiai szótár-fejlesztés körébe besorolható munkáknak. Sajátosságát az adja, hogy német-magyar összeállításban készült, és egy földesúri gazdaság gondozásának magyar nyelvű dokumentálhatóságát, leírhatóságát tűzte ki fő céljául. Ennek megfelelően a gazdaság fogalmát széles körben értelmezi. Minden olyan tematikát érint, ami egy nagybirtok területén, irányításában, mesterségeiben előfordul. Így kerülnek be a mezőgazdaság, az állattartás, a halászat, a vadászat, a gazdasági építkezés, a helyi iparosság, a pénzügy, a gazdasági adminisztráció és szervezés műszavai a szótárba. A mű 58 oldalt és közel 1500 szótári tételt tartalmaz. A szótár jelentőségét több dolog adja: a.) először kísérelte meg tematikusan és magyarul összefoglalni a nagybirtokon alapuló gazdálkodás szaknyelvi témakörét; b.) bátran élt a nyelvújítás eszközeivel, ahol nem talált magyar fogalmat a németre, ott alkotott és bevezetett új szakszavakat; c.) e reformkori szótár egyeseknek alapként, másoknak mintaként szolgálhatott a további szakszótári munkák kialakításához.

Kulcsszavak: gazdaság, műszavak, szótárprogram, lexikatörténet, szaknyelvtörténet

*A szók a dolgok jegyei,
A tudománynak kulcsai.
(Geleji Katona István)*

A szótáríró paptanár és az anyanyelvpártoló főúri mecénás

Bitnitz Lajos (1790-1871) tudós paptanár Szombathelyen 1831-ben megjelentetett egy szép formátumú kis könyvet, aminek a külső borítóján ennyi állt: Gazdasági szótár. A belső címlapból sem derül ki, hogy ki a mű szerzője, ez más forrásokból, utalásokból és főleg a megrendelőtől tudható. Az ajánlás szövegéből az viszont egyértelművé válik, hogy ki a mű megrendelője, egyben támogatója, és az is világossá válik, hogy mi a mű célja. A belső címlap ajánló szövege a következő: „Gazdasági szótár fő méltóságú herczeg Batthyány Fülöp úr, Német Ujvár ura, Strattmanni gróf,

Leopold cs. Rende középkeresztese, Ő Cs. És Kir. Felség kamarása, tek. Vas vármegye örökös és valóságos fő ispánja Magyar országgi uradalmainak számára. – Szombathelyen, Nyomtattatott Perger Ferencz' betűivel.” A belső címlap hátoldalán pedig egy igen sokatmondó – a szerző és a mecénás szellemiségéről egyaránt sokat eláruló – idézet olvasható: „*Anyanyelvünket úgy becsüljük, ha azzal, hol csak lehet, mindenütt élünk.*” Az idézet, illetve annak fordítása a szótárszerzőtől származik, aki a göttingeni, német polihisztor-történész, Arnold Hermann Ludwig Heeren egy gondolatát választotta a mű mottójának.

Batthyány Fülöp (1781-1870), a „szelíd herceg” jelzővel illetett főúr, a szótárt megrendelő-mecénás, a kor egyik leggazdagabb és legműveltebb arisztokratája. Szülei korai halála után Széchényi Ferenc volt atyai pártfogója, akinek majd a fiával, Széchényi Istvánnal is szoros barátságba kerül. A kor egyik nagy művészet- és tudománypártoló mecénása volt, de emellett erős szociális érzékkel is bírt, amint ezt a birtokain elrendelt különböző „népjóléti” intézkedései tanúsították. Mecénásként – testvérével közösen – a pozsonyi országgyűlésen 60 ezer forinttal támogatták az Akadémia megalapítását, hogy ne sértsék meg a főalapítót, Széchényit, ezért Fülöp herceg a felajánlást megosztotta: ő maga 50 ezer, testvére pedig 10 ezer forintos tétellel tette meg hozzájárulását. A birtokain meglelt régészeti kincsekkel támogatta a Nemzeti Múzeumot, segítette a Ludovika Akadémia építését, a Pesti Játékszínt, a Nemzeti Színház létrehozását. Anyanyelvpartoló magatartása már az akadémia alapításában megnyilvánult, de konkrét gyakorlati lépéseket is tett a magyar nyelvhasználat ügyében, mivel 1830-ban a birtokain elrendelte a magyar nyelvű ügyvitel használatát, ami főként a különböző beosztású, származású és nyelvű (főként német és cseh anyanyelvű) „birtokgondozó szakemberek” körét érintette. Ennek segítésére rendelte meg, illetve szponzorálta egy „nyelvi segédanyag”, a Gazdasági szótár elkészítését, megjelentetését. Ezzel a munkával Vas vármegye főispánjaként, több dunántúli birtok uraként Bitnitz Lajost, a tudós tanárt, nyelvészt, egyházfit bízta meg, aki ekkorra már több latin és magyar nyelvű művével ismert szerző, továbbá a Magyar Tudós Társaság „vidéki rendes tagja” volt.

A szótárkészítés reformkori nagy korszaka: előzmények, elvek, módszerek

A reformkor időszakát, illetve az ezzel párhuzamosan folyó nyelvújításnak az ún. akadémiai szakaszát a magyar szótáriródalom nagy korszakának tekinti a szakértők, az elemzők többsége. Ennek a szótáriróadalmi tevékenységnek a legfőbb motorja a Magyar Tudós Társaság, illetve az általa meghirdetett „szótári program” volt, ami mind a hivatalos szótárirói programnak, mind

pedig az egyéni kezdeményezésnek lendületet és támpontokat adott. Ennek a programnak az elindulásáról a lexikológus így fogalmaz:

„Az első közgyűlését 1831-ben tartó Magyar Tudós Társaság elhatározta a műszavak összegyűjtését, ezzel felkarolta a szakszótárszéria kiadásának ötletét, és megkezdődött a koordinált szótári tevékenység, amely az egyik, deklarált célja volt. A középpontban a természettudományok álltak. A terminológia egységesítése úgy történt. Hogy a tudósok latin vagy más nyelvű műszavakat betűrendbe szedték, majd hozzáírták a magyar megfelelőket.” (Muráth, 2020:19)

Az idézetből emeljük ki a legfontosabb elemeket, miszerint *„megkezdődött a koordinált szótári tevékenység”*, azaz a munka mind a szellemi, mind pedig a menedzsment szempontból egyaránt szervezett, mondhatni intézményes formába került, továbbá elindult a sorozatgyártás, a *„szakszótárszéria”* darabjainak a kimunkálása. A harmadik lényeges pont, hogy a készülő szótárak döntően a magyar nyelv, pontosabban a magyar szaknyelv fejlesztését, a szakterminológiák kialakítását kívánták szolgálni. Az akadémiai szótárprogram hatással volt a szótárírás terén megjelenő nem hivatalosnak mondható kezdeményezésekre, munkákra is, mivel az elvi és a gyakorlati keretek mintegy *„eszmei és tudománypolitikai”* mintát kínáltak.

Ha az akadémiai szótárprogram szakmai gyökereit keressük, akkor időben korábbi alapvető munkákhoz és megállapításokhoz is vissza kell nyúlni. Ebből a szempontból két nevet, illetve szerzőt kell kiemelni. Az egyik Verseyhy Ferenc, aki már a 1793-ban a *'Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae'* (Magyarul: Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe) című, latin nyelvű munkájában több tételben foglalkozik a szótárkészítés szükségességével és néhány alapelv leszögezésével (Verseyhy, 1793). Majd jóval később, már az akadémiai idők kezdetén, de megelőzve annak szótárprogramját, ismét kifejti – immár magyarul – véleményét, elveit, sőt egy szótárkészítési *„mintaprojektet”* is útjára indít. Verseyhy e hosszú című munkája – *'Lexicon Terminorum Technicorum azaz: Tudományos Mesterszókönyv Próba képen készítették Némelly Magyar nyelv szerzők'* – az egyházi terminológia világát kívánja megmagyarítani, de ezt a témakört szélesre és *„világiasra”* nyitva a következő témakörökbe, illetve fejezetekbe tagolja 520 oldalas *'értelemmagyarázó mesterszókönyvét'*: logika, pszichológia, retorika, esztétika, teológia, magyar és papi törvények. Szándéka szerint azzal a céllal terjeszti latin – magyar – német nyelvű szócikkeket tartalmazó művét, hogy ezen a kollektív próbamunkán, gyűjtőmunkán keresztül kialakulhasson egy letisztult és egységesnek mondható terminológiai világ a fentebb felsorolt tudományterületeken. Ehhez részben a támogatóitól, a Veszprémi Tudós Társaságtól és a beérkező

észrevételektől vár segítséget. A mű 'Előtudósításában' a munkálatokról így fogalmaz:

„Czélünk az, hogy e' törekedés által a' Tudós Magyar Férjfiakat arra bírjuk, hogy szinte olly egyenes szívű nyomozáshoz. Olly tudományos serénykedéshez, olly pártatlan hazaszeretethez kapcsolt elmével és szívvel megítéllyék, megválasszák, és vagy helyben hagyják, vagy jobbakkal ugyanazon talpigazságok szerint kipótollyák mesterszavainkat, ammint mink azaokat megrostáltuk, s végtére vagy elfogadunk, vagy elvetettünk, értelmesebbeket, vagy érzékenyítésre alkalmasabbakat tévén helyeikre. Észrevételeiket tehát kérjük atyafiságos szeretettel, és bevárjuk mindenik esztendőnek végével a' Tudós Magyar Férjfiaknak böcsös neveivel együtt; mert a' névtelen Írások egyenes gondolkozású elméinkkel és nyílt szívű iparkodásunkkal meg nem férnek; [...] ...a' beküldendő jegyzéseket a' mesterszavakkal együtt a' Gyűjtemény' Szakaszainak sarkaihoz ragasztiuk.” (Verseghy, 1826:VI)

A „talpigazságokat”, azaz az elveket és a módszertant pontosan rögzíti a tíz oldalas és kilenc „regulába” rendezett, a szótári anyagot megelőző eligazításában. A munka sajtósági kronológiai sorba illeszthető bele, mivel Verseghy 1820-ban zárta le munkáját, majd hat évvel később feltehetően támogatói és munkatársai segítségével került nyomdába. Így annak hatása, illetve közvetlen továbbhatása nem érvényesült, de véleményem szerint elvei és módszertani elgondolásai egyértelműen visszaköszönek az akadémiai szótárprogramban.

Az akadémiai programra egyértelműen hatást gyakorló, sőt azt igazából meghatározó másik név, illetve mű gróf Teleki Józsefnek, az akadémia egyik alapító tagjának, majd későbbi, 1830-tól első elnökének a Marczibányi-pályadíjas, koszorús munkája. A mű címe 'Egy Tökéletes Magyar Szótár' Elrendeltetése', Készítése' módja', ami az 1817-es pályadíjkiírásra készült, de nyomtatott formában csak 1821-ben jelent meg több más pályadíjas munkával együtt. Műve 80 oldalas és két részre tagolódik. Az első rész széles és részletes körkép az európai anyanyelvi szótárak (a 'nemzeti nagyszótárak') bemutatásáról, továbbá a szótárkészítés fő elvi és szerkezeti elemeiről, amit a következők szerint határoz meg: 1.) a „található szavak” begyűjtése, 2.) azok „grammatikai tulajdonságai” 3.) „értelmük tökéletes meghatározása” 4.) a szavak „nemzésének módja”, története. A második rész hat szakaszban a munkamódszertant írja le. Meg kell említeni, hogy az első részben a magyar szótári munkák történeti feltárását, illetve rövid bemutatását is elvégzi a szerző. Az „alapvetések” között sorolja fel Verseghyt, amikor utal annak egy Minerva-beli cikkére, és így ír róla: „*Verseghi Ferentznek is igen szép készületei vagynak egy kidolgozandó tökéletes Magyar szótárra.*” (Teleki, 1821:8)

Mindkét szerző gondolkodásában, koncepciójában a „nagy magyar szótár” elkészítését tartja szem előtt. Az akadémia 1830-ban meghirdetett

szótárprogramja – figyelembe véve az ismertetett elveket – a nagyszótár elkészítéséhez a részsótárak elkészítését úgy is, mint forrásanyagot, úgy is, mint a munkamódszert vagy próbaanyagot tartotta szükségesnek. Az Akadémia közvetlen hatáskörében és kiadásában az 1830/40-es években három „műszótár” jelent meg: a Matematikiai- (1834), Philosophiai- (1834) és a Törvénytudományi Műszótár (1843). Mindháromat összeköti az az egységes és szinte szó szerint megegyező bevezető szöveg, de inkább utasítás, ami a munkamódszert fogalmazza meg, és amit „*a' magyar nagy szótár' összeírásához tartozó előkészületként*” és háttérmunkaként fogadott el a Magyar Tudós Társaság.

„A' tudományos műszavak' egybegyűjtésére nézve végeztetett akkor, osztályonként minden eddig megjelent tudományos magyar munka' címeinek feljegyzése, azoknak a' mennyiben csak megkaphatók, a' tagok között kiosztása 'a belőlük így vagy amúgy kített magyar műszók kiszedése. [...] A' matematikai osztályhoz szélesebb kiterjesztéssel számítható műszavak' gyűjteménye kezdi meg ezennel, a' következő többi osztályokéit.” (Matematikai műszótár, 1834: III)

A „szógyűjtő-munkálatokhoz” és az így megszülető, a majdani nagyszótárt megalapozó – Döbrentei Gábor szerint az ún. „előleges szótárakhoz” – az Akadémia hat osztálya között 782 tudományos művet, szakmunkát osztottak ki, illetve jelöltek meg forrásként az átvizsgálásra felkért akadémiai tagok és a megbízott külső munkatársak számára. Az előleges vagy a részsótári munkálatok közel egy évtizedig, sőt azon túl is folytak, magát a „nagyszótári utasításokat” közben az Akadémia részleteiben is kimunkálta és 1840-ben véglegesen rögzítette (A' Nagyszótár, 1840).

A szótár fogalma, műfaji határai, terjedelme a reformkorban

A 'szótár' szó alakja, fogalma és jelentése, mint annyi más dologé a reformkorban, alakulóban lévő 'terminus technicus'ként' és műfajként van jelen. Az ilyen jellegű művekre, illetve – a szerzők megjelölése szerint – a művekben többféle szóhasználat is forgalomban volt. A **szótár** szó mellett a **szókönyv**, a **műszótár**, a **műszókönyv**, a **szóhalmaz**, a **szógyűjtemény**, a **szólajstrom**, a **szójegyzék**, a **toldalék szótár** vagy egyszerűen a **toldalék** fogalma is gyakran előfordul, a szerző szándékától, a mű jellegétől és tartalmától, a kiadótól vagy éppen a támogató hozzáállásától, kívánságától függően. Azt is nehéz eldönteni, főleg a műfaji megközelítés szempontjából, hogy az adott esetben valóban szótár született, vagy éppen egy lexikonszerű, vagy egy enciklopédia jellegű művel, vagy ezek keverékével találkozunk. Ennek a kevert műfajnak a magyarázata abban rejlik, hogy a szerzők többnyire a maguk szakterületén szakértőnek számítottak, és a lexikai

teremtésén túl tudományos szakmunkának vagy ismeretterjesztő munkának is szánták műveiket. A szótárak, illetve a fentebb felsorolt egyéb megnevezésű művek terjedelme is igen eltérő nagyságrendet mutat: a néhány oldaltól kezdve a több száz oldalas művekig.

A reformkori szótárakban, így Bitnitz művében is, összetalálkoznak „*az alfabetikus szótár, a tematikus szótár és az enciklopédikus (lexikon) szótár*” jellemzői, ahogy azt Fóris Ágota a szótárfogalom osztályozásával is foglalkozó, értelmező tanulmányában, illetve ábrájában felvázolja (Fóris 2012:26). A szótári célok között gyakran az értelmező szótári és a történeti szótári elemek is megjelennek, ami természetesen újabb „bonyodalmakhoz” vezet, de ez egyben gazdagítja is az alkotást. Mindebben az a szándék is benne volt, hogy a „szómagyarítás” okán minél szélesebb olvasói közönséghez jusson el a munka. További kérdésként merül fel az egy-, a két- és a többnyelvűség kezelése. A magyar és idegen nyelv esetében a kétnyelvűség a legtermészetesebben adott, minden más esetben – főleg a műszótárak, azaz a szakszótárak esetében – a két-, de inkább a többnyelvűség jelent meg. Ebben a latin nyelvnek, mint a tudomány nyelvének dominanciája egyértelmű volt, mellette a német a második helyen szerepel, de a szakmától függően francia, olasz szavak is megjelennek úgymond azonosításként. Sok műszótár esetében a latin szó vagy szócikk jelenik meg elsőként, ezt követi a magyarított javaslat – esetleg több ajánlattal is –, majd német és egyéb idegen nyelvű alakok is következhetnek.

Mindebből az látható, hogy a szótár fogalma, jellege, terjedelme, határai, sőt szakmai területi behatárolásai is tágak és nyitottak voltak. A szakmai behatárolás sajátos példája az akadémiai kiadású 'Mathematikai műszótár', ahol a matematikán kívül vagy beleszerkesztve az alapanyagba más szakma lexikai anyaga is megjelenik (pl. építészet, bányászat, erdőszet, vízügy) vagy más témakört a végén csatolmányként (itt pl. hadtudományi műszavakat két tételben) fűzik be a műszótárba. Hasonló jelleget mutat a 'Philosophiai műszótár' is, mivel a filozófiai vagy bölcséleti szóanyagán kívül befogadott irodalmi, művészeti, építészeti műszavakat is, sőt földrajzi és biológiai szócikkei is vannak. Szócikkei pedig a latin, magyar kiindulás után német, néha francia és olasz szavakat is felsorakoztatnak. Ennek a „szótári befogadó eljárásnak” volt egy úgymond elvi és gyakorlati oka is, mivel az Akadémia ekkor mindössze hat szakosztállyal (nyelvtudományi, bölcséleti, történeti, matematikai, törvénytudományi, természettudományi) rendelkezett, és ezek a szakosztályok több más tudományág „gyűjtő- vagy befogadó-helyeként” is működtek. A különböző megnevezésű és sokféle tartalmú műveket egyértelműen összekötötte az alapvető cél: a magyar szaknyelvi világ megteremtése. Még azt is hozzátehetjük ehhez a szógyarapítási törekvéshez, hogy a szótáralkotáson kívül a reformkori

magyar nyelven megjelenő eredeti alkotású vagy fordításból származó tudományos szakmunkák szóteremtési, szakszóteremtési jobb-rosszabb próbálkozásai is hasonló célt szolgáltak. Erre akár Széchenyi különböző szakmunkáit (Hitel, 1830; Világ, 1831; Stádium, 1833) is felhozhatjuk példának, de ugyanígy ide idézhető később Kossuth Pesti Hírlapja, továbbá az Iparegyesület Hetilapjának az ún. Műszórosta rovata, ami rövid „rovatélete” során a szakszófejlesztés egyik fórumaként, vitafórumaként működött.

A reformkori szótártermés sokszínűségét bemutató, néhány kiemelt darab

Ha a magyar szótárkészítés történetét vizsgáljuk, akkor több elemző – így például Fábíán, 1955; Gáldi, 1957; Bárczi et al. 1967, Muráth, 2020 – megállapítása szerint az elkészített szótárak darabszám szerinti mennyiségében, ezzel együtt az eltérő nagyságú és minőségű próbálkozásokban meghatározó időszak a XVIII. század vége és a XIX. század első fele. A magyar történeti nyelvtan feldolgozói így nyilatkoznak erről: *„A szókincs fejlődését nyomon követte a szótáriródalom fellendülése. 1772 és 1849 között mintegy 100 kisebb-nagyobb szótár jelent meg, gyakorlati két-, esetleg több nyelvű szótárak, történetiek, etimológizálók, szakszótárak, nyelvművelők, tájszótárak.”* (Bárczi – Benkő – Berrár, 1967:545). Annyi megjegyzést hozzáfűzhetünk ehhez a megállapításhoz, hogy ennek a „szótártermésnek” a zöme és valóban jól hasznosítható része a reformkorban, az akadémiai nyelvújítás, illetve szaknyelvi program keretében született meg.

Az igazság kedvéért el kell mondani, hogy a szótári terveket és elképzeléseket tekintve a visszatekintő elemzők három kategóriával találkozhatnak. 1.) a megvalósult és megjelent művek (ez volt a nagyobb rész); 2.) a kész, de kéziratban maradt művek, mint például a nyomdai szótár; 3.) az elképzelések szintjén maradt művek. Ilyen sorsra jutott például az Akadémia által tervezett 'Mesterségszótár', aminek a szógyűjtési anyaga részben „cédulákban” maradt, de részben felhasználták az akadémiai Zsebszótárhoz; vagy szintén ilyen sorsra jutott a csak tervként maradt Pesti Iparegylet próbálkozása, az Iparműszótár kiadására. Ez a helyzet, illetve állapot abból is fakadt, hogy a szótártervezés, -készítés és -kiadás egyrészt az Akadémia vagy más szakmai csoport által koordinált; másrészt koordinálatlan, szubjektív, ezzel együtt jó szakmai céllal és szándékokból történt, de a megvalósításhoz nem voltak meg a hozzávaló, az elégséges szervezeti, anyagi vagy egyéb erők. A legtermékenyebb és egyben a legszínesebb, de egyben szintén koordinálatlan területnek a jog, a

törvénykezés, a tiszti vagy hivatali szótárak világa volt, mivel a vármegyék a maguk hatáskörében, egymástól függetlenül írtak, készítették ilyen jellegű munkákat. Nem véletlen, hogy maga az Akadémia kívánt terminológiai egységet teremteni ezen a területen az 1843-as kiadású, úgymond „központi” Törvénytudományi Műszótár megjelentetésével.

Az alábbiakban ebből a termékből – beleépítve a sorozatba Bitnitz 'Gazdasági szótárát' – válogattunk ki, és mutatunk be darabokat, amelyek jól reprezentálják a sokszínűséget mind a művek és a tartalom, mind pedig a szerzők, a kiadók és egyéb körülmények tekintetében. A kiemelésben a művek címét adjuk meg először, hiszen ezek mutatják azt a széles szakmai választékot, amit ezek a szótárak vagy szótárjellegű művek képviseltek, majd ezt követően a megjelenés egyéb elemeit (szerző, kiadói helyszín, nyomda, évszám stb.) közöljük. A felsorolásban csillaggal jelölt művek elektronikus formában is elérhetők a cím beírásával és zárójelben megadott helyen.

Vadászattudomány. Szakmunka két kötetben, a végén: önálló vadászszótár.

Pák Dienes. Buda, A' Magyar Királyi Tud. Egyetem' betűivel, 1829.

Gazdasági szótár.* Bitnitz Lajos. Szombathelyen, Nyomtattatott Perger Ferencz' betűivel, 1831. (<https://real-eod.mtak.hu>)

Mathematikai Műszótár.* Magyar Tudós Társaság, Budán, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1834. (<https://real-eod.mtak.hu>)

Philosophiai Műszótár.* Magyar Tudós Társaság, Budán, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1834. (<https://real-eod.mtak.hu>)

Magyar patika a Magyar és Erdély-országban termő patikai állatok, növények és ásványok, orvosi hasznainkkal egyetemben. Pest, Eggenberger, 1835.

Magyar és Német Zsebszótár. Magyar Tudós Társaság, Budán, I. kötet 1835 n-m, II. kötet 1838 m-n., majd egybe kiadva 1843-ban. (A nagyszótár előfutáraként tartható számon, mivel a magyar része bővített módon és eredetükkel együtt közölte a szavak értelmezését, forrását is, felhasználva az addigi különböző szógyűjtő-munkálatok eredményeit.)

Növénytudomány. Magyar-latin fűvésznyelv és Rendszerisme. Vajda Péter. Pest, Heckenast, 1836.

Magyar Tájszótár. Magyar Tudós Társaság, Budán, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1838.

Könyvnyomdászati műszótár a tárgyak' rövid magyarozatával együtt. Német-magyar szótáranyaggal. Szilády Károly. Kéziratban maradt. MTA Kézirattár. 1840.

Hadi szótár. Magyar-németül és német-magyarul. Kiss Károly. Pest, Heckenast, 1843.

Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv. Bugát Pál – Schedel Ferenc. Pest, 1843.

Természettudományi Szóhalmaz. Bugát Pál. Buda, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1843.

Törvénytudományi Műszótár.* Magyar Tudós Társaság, Budán, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1843. (<https://real-eod.mtak.hu>)

Latin-magyar törvénykezési műszótár. Készítették többen. Kolozsvárt, A református főiskola könyv- és könyvomó intézetében, 1845.

Hivatalos Műszótár. Bécs, A császári-királyi kincstár betűivel, 1845.

Közhasznu műszótár és egyházi tiszti írásmód. Gyarmathy Chrys. János. Budán, 1845.

Kereskedői műszótár: magyar és német magyarázattal. Pápa, Református Főiskola. 1848.

Bányaműszótár. Buda, 1848.

Bitnitz Lajos tudós paptanár tevékenysége és nyelvészeti, szótári munkálatai

Bitnitz Lajos (1790-1871) bölcsész tudor, címzetes és bosoni választott püspök, szombathelyi nagyprépost, kanonok, 1812-től a szombathelyi líceum tanára, majd 1837-től igazgatója. 1828-ban tagja annak a bizottságnak, amelyik az Akadémia ún. alaprajzát és a szabályzatát szerkesztette, 1830-tól a matematikai osztály vidéki rendes tagjává választották. Akadémiai szakmai, szervezői munkáját, illetve az ezzel kapcsolatos levelezését Tóth Péter kutató mutatta be a Vasi Szemle hasábjain (Tóth, 1994). A líceum tanáraként matematikát, magyar nyelvet tanított, de két fő tudományágán kívül – mind elméletileg, mind pedig gyakorlatilag – foglalkozott régészettel is. Szombathelyen és környékén feltárásokat is végzett. Ez utóbbi területen számos latin és magyar nyelvű tanulmánya jelent meg itthon és külföldön is, amelyek alapján – életrajzi adatai szerint – a boroszlói tudós társaság is tagjává választotta.

Bitnitz a szombathelyi líceumban Kresznerics Ferenc, matematikus és nyelvész „mathézis tanszékét” és „nyelvész-műhelyét” örökölte meg, mivel Kresznerics 1812-ben kivált a líceumból, és csak a papi hivatásának meg nyelvészeti munkásságának élt. Kresznerics jelentős nyelvész-munkával, a 80.000 szót tartalmazó ’Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal’ című művével gyarapította a nyelvtudományt. Ezen a munkáján több mint egy évtizedig dolgozott, de csak 1831-1932-ben jelent meg két kötetben a műve. Bitnitzre bizonyára hatással volt tudós kollégája tevékenysége, de nyelvészeti tevékenységét magalapozta az is, hogy a klasszikus nyelveken (latin, görög, héber) kívül német, francia, olasz és angol nyelven is kiválóan tudott, és az

ezekben a nyelveken megjelent irodalmi és nyelvészeti művekben is jól tájékozott volt. A magyar nyelvvel kapcsolatosan meg kell említeni, hogy az önkéntesen felvállalt magyar nyelv tanításán kívül ő volt az, aki 1823-1836 között önképzőköri jelleggel megalapította és működtette a Szombathelyi Magyar Társaságot. A társaság az egyik évkönyvük bejegyzése szerint a „*honi nyelvünkhez való szeretettől ösztönöztén*” jött létre, a magyar irodalom, ahogy többször fogalmaztak a „*honi literatura*” pártolására, terjesztésére és a nyelvművelés céljaira. E Társaság, illetve a korabeli önképzőkörök történetével és működésével kapcsolatban a következő két szerző tanulmányaiban találhatunk további információkat (Dobri, 1977; Jáki, 2014).

Bitnitz az irodalmi körökkel is tartotta a kapcsolatot, Kisfaludy Károllyal, Kazinczy Ferencsel, Döbrentei Gáborral, Toldy Ferencsel és Batsányi Jánossal rendszeresen levelezett. Batsányi leveleiben „*Nagy érdemű tisztelt Hazafi! / Kedves hazámfia! / Nagy érdemű Tudós Hazafi!*”-ként titulálja Bitnizet (Géfin, 1932). A Társaság éves nagy eseménye volt a magyar nyelv napja, amiről az egyik iskolatörténeti elemző így tudósít: „*A szombathelyi vármegyei liceumban – ide 16-18 éves fiatalok jártak – a neves nyelvtudós, Bitnitz Lajos minden évben nagyszabású összejevetelt szervezett a magyar nyelv ünnepére.*” (Mészáros, 1995:16) Ezeknek az ünnepi eseményeknek több programja fennmaradt, amelyek valóban gazdag irodalmi és nyelvi műsort mutatnak, egy ilyen programfüzetet Mészáros is bemutat a fentebb jelzett tanulmányában. A Társaságot sajnos 1836-ban helytartótanácsi rendelettel betiltották a bécsi kamarilla „rendteremtő” politikai döntéseinek sorában, amelyek több más diákegyesületet is hasonlóan vagy jobb esetben csak tevékenységüket korlátozóan érintettek.

Nyelvészeti, stilisztikai munkák

Bitnitz magyartanári és a fentebb említett önképzőköri tevékenységéhez köthető az első nyelvészeti publikációja, ami 1825-ben Szombathelyen jelent meg *'Válogatott állítások a magyar nyelvtudományból'* címmel. Ebben a néhány tíz oldalas könyvecskében, 15 tételben tömör megállapításokat, de mondhatnánk azt is, hogy intelmeket sorakoztat fel a magyar nyelv használatával kapcsolatban. Ezt követően szerkesztésében nyolc „lyceumi philologus hallgató” anyanyelvvél kapcsolatos munkáiból idéz és válogat. Jellemző a liceum és az önképzőkör szellemét felidéző mottója a könyvecskének, amit Kis János, dunántúli költőnek 1806-ban írt *'Az elhagyott magyar nyelv'* című verséből emelt ki a szerző-szerkesztő: „*Mint lobog Klió' fáklyája / Nézzük az ó 's új világot / Nyer-e csak egy nép' hazája, / Nyelvét megtapodva, halhatatlanságot.*” (Kis, 1846). Ez az idézet annyiból

is érdekes, mivel Bitnitz minden műve elé vagy azok bevezető szövegében szisztematikusan hazai vagy külföldi szerzőktől hosszabb-rövidebb „anyanyelvpartoló” szövegeket szerkesztett be.

1827-ben jelenteti meg közel ötszáz oldalas, Marczibányi-díjas, egyben 400 forinttal jutalmazott, a magyar stilisztika kérdéseivel foglalkozó művét, amit a stilisztikatörténetünk egyik legkiválóbb alkotásaként könyvelhetünk el. *'A' magyar nyelvbeli előadás' tudománya* című munkát a szerző Batthyány Fülöpnek ajánlja a következő szöveggel: „*A' tudományok' és művészek' jószívű, széplelkű becsülőjének, oltalmazójának; édes anyanyelvünk igaz barátjának mély tisztelettel – ezen csekély igyekezetét lángoló hálája jeléül: a' szerző.*” A munka a szerző célja szerint: „*Bevezetés: 'A magyar nyelvbeli előadás tudományába.*” Célja és munkája egyáltalán nem „csekély”, mint ahogy azt a cím után az előző szerény mondattal, illetve alcímmel az első fejezetben megjelöli. Az előszóban bővebben is kifejti úgymond a nyelvművelő szándékát:

„Örömmel tartozik tehát fogadni a valódi hazafi azon kegyelmes felsőbb Rendeléseket, mellynek a' hazai nyelv' és literatura előmozdítását tárgyozó országos határozatokat újabban sürgeték, hogy a' nemzetnek, kivált felsőbb iskolai növendékei, ezek a' tudománynak jövőndő művelői, ezek az egyházi gyülekezetek' és oskolák' jövőndő tanítóji, ezek a' népnek jövőndő biráji és ügyvédji anyai nyelvünkön hibátlanul és szépen mind beszélni mind írni vezéreltessenek.” (Bitnitz, 1827:VIII)

Munkája jelentőségét és korabeli értékelését jól mutatja, hogy 1837-ben második, majd 1847-ben pedig harmadik kiadásban is megjelent. A magyar stilisztika történetével foglalkozó minden későbbi elemzés vagy munka kiemelten foglalkozik Bitnitz stilisztikájával. A legteljesebb elemzést Szathmári István tette meg *'A magyar stilisztika útja'* című művében, de később egy hosszabb tanulmányt is közzé tesz a Magyar Nyelvőrben (Szathmári, 1961, 1999).

Tíz évvel később, 1837-ben jelenik meg *'Magyar nyelvtudomány'* című műve a „magyar nyelv természetéről”, aminek az első része leíró-rendszerező magyar nyelvtan, a második része pedig gyakorlati, tanácsadó jellegű, mondhatni nyelvművelő munka. Ugyanúgy, ahogyan azt az előző könyvében is célként megjelölte, az 'oskolák' magyar nyelv tanítását kívánta szolgálni. Azt is mondhatjuk, hogy iskolai nyelvtankönyvet vagy pedagógiai nyelvtant írt, amint erre az előszavában is utal:

„Nevelési rendszerünk a' magyar nyelvtudományt iskoláinkban rendes tanulmányul tűzvé ki, azt kívánja, hogy philosophiát tanuló ifjaink ezen iskola' céljával egyezőleg honi nyelvünket mind tudományosan ismerni mind gondolataik' helyes kifejezésre ügyesen fordítani oktattassanak. Ennél fogva kötelessége a' felsőbb iskolai nyelvtanításnak nyelvünk' mezejét tudományosan kimérni...” (Bitnitz, 1837: III)

Témánk szempontjából kiemelhető, hogy mind az első, a stilisztikával kapcsolatos művének, mind pedig nyelvtanának jelentős része foglalkozik a „szavak világával”. A stilisztikája az adott műfajhoz illő igényes, választékos, szép és hatásos szóhasználatot helyezi középpontba; nyelvtanának pedig – nagyobbik része, közel száz oldala – tudományosan foglalkozik szótani kérdésekkel, a következő tematikai beosztásban: *A' szónyomozásról, A' szóalkotásról, A' szóragasztásról*. Ezzel csak arra szeretnénk utalni, hogy a szókincsünk kérdései mindig is érdeklődése középpontjában voltak.

Részvétel az akadémiai szótári munkálatokban

Bitnitz szótári munkássága az 1830-as évek elejére tehető. Mint az Akadémia matematikai osztályának vidéki rendes tagja, Tittel Pál, Győry Sándor, Nyiry István mellett az egyik szerkesztője lesz – a majd: a gyűjtés, válogatás, szerkesztés után – 1834-ben megjelenő 'Mathematikai műszótárnak', az akadémiai szótárprogram első darabjának. Tette ezt abban a minőségében, hogy ő valóban matematikus volt, hiszen a liceum matematika tanszékét vitte. 1832-1851 között három nagy és jelentős matematikai tanulmánya is megjelent az Akadémia kiadványaiban! Döbrentei Gábor az Akadémia titkosa, azaz titkára 1833 májusában levélben köszönte meg Bitnitz munkáját a következő mondattal, amit majd Szabó Imre Bitnitz halála utáni akadémiai emlékbeszédében idézett fel: „...igen kedves a társaság előtt, amint az utóbbi héti ülésben tapasztaltam, kegyed szorgalmatossága a *mathesis* osztály műszavainak rendbeszedése körül.” (Szabó, 1872:7)

Így az sem véletlen, hogy még a munkálatok megkezdését és a kiadást megelőzően egy igen terjedelmes matematikai szótári anyagot készített 'Nagyságtudományi műszavak' címmel. Ezt az igazából geometriai és részben földmérési szóanyagot tartalmazó munkáját csak kéziratban olvashatjuk, de 2016-ban az Akadémia elektronikusan is elérhetővé tette (<http://real-ms.mtak.hu>). A mű tizenkét sűrűn teleírt oldalból áll. Az elején felsorolja azokat a szerzőket, akik hazai ilyen jellegű (geometria) vagy hazai fordítású műveket produkáltak, és felhasználta magyar szavaikat a latin címszavak után. Így kerül az első oldalra, a bevezetésben Bresztyenszky Béla két művel, T. G. Cannabich művének magyar fordítása Czövek István tollából, Dugonics András, Pethe Ferenc egy-egy munkája, továbbá Versegly Ferenc Tudományos Mesterszókönyve. Ezek a munkák 1795 és 1829 között jelentek meg, tehát Bitnitz több mint három évtizedet tekint át.

Bitnitz matematika tudósi munkásságát 'Mértékre vesz minden számot és tért' című hosszú elemzésében Molnár Zoltán tárta fel. Ebben utal arra, hogy az akadémiai 'Mathematikai műszótárban' mintegy 70 Bitnitz

javaslat jelenik meg, és ebből közel 30 a mai napig élő szakszóként működik. Az elemző bemutatja és értékeli Bitnitznek a fentebb említett három nagy matematikai tanulmányát, és felhívja a figyelmet, hogy ezekben az írásokban az általa bevezetett vagy alkotott új fogalmak, szakszók is megjelennek (Molnár 2018). De megemlíthetjük, hogy az 1836-ban megjelent matematikai műnek, Győry Sándor: *A' felsőbb analysis elemei'* című munkának is Nyiry Istvánnal együtt lektora és a bevezetőben a mű ajánlója volt. Bizonyos értelemben ez a munka is szóalkotási, nyelvművelési feladatokkal járt.

Mindezzel csak azt kívántuk érzékeltetni, hogy Bitnitz tevékenységében a 'szótári munkálatok' pályája során végig jelen voltak, bár ezen a területen a legkorábbi munkájának tekinthető a 'Gazdasági szótára', de akár a kéziratban maradt művének hivatkozásait, akár az akadémiai szótári felkészítő munkálatokban való részvételét tekintjük, azt mondhatjuk, hogy kellő tájékozottság és szakismeret birtokában fogott neki ennek a műnek.

Gazdasági szótár – 1831: részletes bemutatás és elemzés

A mű általános jellemzői

Fábián Pál 'Nyelvművelésünk évszázadai' című művében a reformkori nyelvújítási események, illetve az ott folyó szótári munkálatok kapcsán teszi meg az alábbi megállapítást: *„Az akadémiai szótárakon kívül magánkezdeményezésből sok más szaknyelvi szótár is megjelent: mezőgazdasági, vadászati, törvényszéki, jogtudományi, kereskedői, bányászati stb.; joggal nevezhető hát a reformkor a magyar szótárírás virágkorának.”* (Fábián, 1984: 45). A megállapításból két dolgot emeljük ki: az egyik a magánkezdeményezés, a másik a születő szakszótárak tematikai sokszínűsége, mivel ezek a tények Bitnitz Gazdasági szótárára is igazak. Valóban magánkezdeményezésre készült a munka, amint azt a bevezető fejezetben már jeleztem, továbbá a gazdaság anyanyelvi világát kívánta megteremtteni, de ezzel a tematikus választással – egy nagybirtok jellemzőinél, felépítésénél, működésénél fogva – szaknyelvi tematikájának igen széles „lexikai szórást” kellett felmutatnia. A magánkezdeményezést úgy is értelmezhetjük, hogy Bitnitz munkája úgymond önerős és egyéni alkotás, mivel munkatársak vagy szerkesztők nélkül dolgozta ki anyagát. A magánkezdeményező mecénásról vagy megrendelőről pedig el kell mondani, amit a műnek az ajánló szövege is közöl, hogy magyarországi birtokai számára készítette a szótárt. Batthyány Fülöpnek, mint az ország egyik leggazdagabb főúrnak több hatalmas birtoka is volt. Ezek közül talán a legnagyobbak a nyugat-dunántúli nagy kiterjedésű és komplex birtokok. Ezek ügyvitelét, de mondhatjuk munkanyelvét kívánta magyarítani a tulajdonos,

mivel birtokain osztrák-német és más nemzetiségű tisztartók, szakemberek, mesteremberek szép számmal voltak jelen. Mint korábban már említettem, a birtokain bevezette a magyar nyelvű ügyvitelt, és ennek segítésére rendelte meg a gazdasági szakszótárt.

A Szombathelyen kinyomtatott kész munka 58 oldalt tartalmaz, szerkesztésében egy hasábos, jól átlátható formátumú. A szerkesztés a német ábécé 24 betűjét követte, ebből következően a szócikkei is német szóval, illetve szakszóval indulnak, és ezt követik a szerző által begyűjtött vagy javasolt magyar megfelelők, egy-egy szócikknél több magyar azonosító szó vagy kifejezés is megjelenik. A mű összességében 1464 német nyelvű címszót jelenít meg, de a magyar megfelelővel – főleg az előző mondatban figyelembe vettek alapján – a teljes szószám jóval magasabb, illetve a magyar oldalt tekintve a szószám tekintetében sokkal gazdagabb.

A következő néhány bevezető, szemléltető példával a szótár szerkesztésében, megoldásában, tematikájában megjelenő összetettséget kívánjuk felmutatni: *Aufschublade beym Ziegelofen . Feljárópad. // Aufschiebling in Dachstule. Szarutalpalat. // Anweisen in Ausgabe. Bevételbe utasítani. // Windrauter. Szelelőrosta. // Beschlagen (mit Eisem). Megvasalni, (mit Messing) rezezni, (mit Silber) ezüstözni. // Administrator. Gondviselő, velebánó, igazgató. // Pension. Nyugalompénz, nyugalomkenyér. // Thürsturz. Ajtószemöldök, felkűszöb. // Beschlag: Letartóztatás, borítás, kupak, patkó, lakatos vagy ötvös munka. // Interressirt. Haszonkereső, részrehajló, kinek haszna forog fenn. // A német címszavak mellett néha latin vagy francia címszavak vagy ezek németben használt vagy elnémetesített változatai is megjelennek: *Corpus rationum. Számadókönyv. // Diarium. Naplókönyv. // Couvert. Boríték.**

A tematikai sokszínűség bemutatása

A szótár tematikai sokszínűségét, vagy ha tetszik „lexikai kényszerűségét” a célszótár jelleg hozta magával, hiszen akkora birtokrészekben, mint amilyenek a Batthyány-uradalom körébe tartoztak az önfenntartáshoz, az ellátáshoz és produktív termeléshez nagyon sokféle szakterületnek és szakmunkának jelen kellett lennie. Ezért érdemes témaszavakkal megkülönböztetve kiemelni azokat a szakterületeket, amelyeknek a szóincse szűkebben-bővebben, de mindenképpen megjelent a szótárban. Ennek alapján – Muráth Juditnak a szótárfunkciókat elemző beosztásával és fogalomhasználatával élve – azt mondhatjuk, hogy ez a szótár „*polifunkcionális szótár*” (Muráth, 2010:26). Az általam kiválasztott, csoportokba és ábécérendbe szedett vastag betűs témaszavakat a műben szereplő példaszavak dőlt betűvel követik, itt csak a

magyar megfelelőekkel. Ahol több variáns van ugyanarra a fogalomra, ott ezek perjellel szerepelnek egymás mellett.

Adminisztráció: *írószerek, lapöszsveség, szerződés, rendelések könyve, számadókönyv, töltögetés könyve, tanúlevél, nyugtató / nyugtatvány, kérelemlevél / kérelem, holmik könyve / holmiszám*

Állattartás: *előválasztott borjú / rugott borjú, bivalbika, kivertt ökör, kihánytt juh*

Borászat, kádárság: *akó, abroncshúzó, borsajtó, tiprózsák / bornyomózsák, borszívó / lopótök, hordóborosta / botkefe, kénkő, szőlőkaró, aszszúbor, Bordeauxi bor, különös bor, majorsági bor, tizedbor, misebor*

Életvitel: *önviseletmutató, félrelépés, dúlás, kicsapongó*

Építészeti: *építőművészség, állás / hidlat, közfal, emelőcsiga, boltozóív / boltozóforma, mészgödör, tornác süvegfa, vendégszelemen*

Épületberendezés: *falbeli almárium, irományos almárium, serhűtő, billiárdposztó, játszóasztal, fallaámpás, koszorúgyertyatartó, szenteltvíztartó, öntött vaskályha, életesház, fegyvertár, tekézőpálya*

Földmérés, vízügy: *földkép / földrajz, hegyarányzós lineázó / hosszsvonó, mérték / mérőrúd, műszertok / eszköztok, irtás / irtovány, malomgát, zsilipp, zsilipszeg, vízi kerék, vizaránymérő pózna*

Jog, birtokjog: *hátrahagyott vagyon, részjóság, törvénykezési költség, elsőszülöttségi uradalom, kötelezés / kötelezéslevél / adóslevél, kereset / követelés, hitelbeli hátralét, tartozásbeli hátralét, lekötés / lekötött jóság, kárpótlás / kármentés, szerzet / örökhagyomány, végrendelés, záloglevél*

Mezőgazdaság, növények: *abrak / szüleség / takarmány, burgonya / kolompér, bab, len, gabona / élet, oltótő, természetmény / termény, vetény lóher*

Pénzügy, számadás, számvitel: *bevételebe utasítani, kiadásba utasítani, kiadás, földbér, haszonbér, rétbér, hegyvám, barcza / jegycédula, tőkepénz / derékpénz, járandóság, előre adott pénz, helypénz, nappénz, mellékpénz / mellékjövedelem, tiszteletpénz / jutalom, száraz pénzbeli járandóságok, természetbeni jobbágyadózatok, mennyiség / mekkoraság, kegyelempénz / kegyelemkenyér, kilenczed, tized, vámpénz, szaporodásmutató, termésmutató,*

Protokoll, vendéglátás: *szálló / vendég, vendégszoba / szállószoba, személyszám, napernyő*

Szakmák, foglalkozások: *asztalos, ács, cserepes, kádár, kerékgyártó / bognár, kéményseprő, kőműves, kútásó, gypmester, rézműves /*

üstműves / kolompár, szekeres, szijgyártó, nyereggyártó, téglásmester, tyukász, üveges, vadászlegény

Szerszámok, gépek, alkatrészek: *fűrészráspoly, harapófogó, kétféjú kalapács, kádgyalu, srófkulcs, sulykos gépely, fogas kerék / fogaskerék, hajtókerék, tengelycsapkarika, fűrészmalom / deszkametsző*

Szolgáltatás: *cseh bolt, régi német bolt, kupásbolt, bormérőasztal, süvegbolt*
Tisztségviselők, dolgozók, alkalmazottak: *alattvaló / jobbágy, házas zsellér, helyes jobbágy, napszámos, kasznárság, kötélgyártó, kulcsár, részes arató / képes arató, széntakarító / tűzszító, pénztárnok, sőtisztség, erdőkerülő, számadóbojtár, tisztartó*

Vadászat, vadállatok: *erdei-, réit- vízi szalonka, vadlúd, vadvácsa, vízi tyúk, nyest, borz, menyét, szarvasüsző, őzbak, őzgida / őzgdölye, karvaly, ölyv*

A tartalmat jelző fenti címszavak kapcsán Bitnitz szótárával kapcsolatban még megtehető az a műfaji megjegyzés, hogy nemcsak a „gazdasági szótárak”, hanem részben a korai ún. „mesterségszótárak” világába is besorolható. Ez utóbbiakra, illetve erre a kettősségre utal is egy gazdasági szótártörténeti tanulmány (Csáki–Kriston–Szamosmenti, 2020).

A szavak megjelenítése, a szócikkek jellege

A mű nem jelöl meg semmiféle német vagy egyéb idegen nyelvű, de magyar nyelvű szótári vagy szakmunka jellegű forrást sem, bár Bitnitz bizonyára ismert és olvashatott ilyeneket, de egy biztos, hogy az összeállításához előzetes tájékozódásra szüksége volt, már csak a tematikai körök kijelölése miatt is, bár erre vonatkozóan a megrendelőtől is kaphatott instrukciókat. Így fel lehet tenni a kérdést, hogy mennyiben teljes vagy mennyiben esetleges a lexikai összeállítás. Erre két válasz adható. Az egyik jelzi a teljességre való törekvést: ez a tematikai gazdagság. A másik válasz a szóhalmaz nagysága (1364 tétel), ami szintén mutat valamit a teljességre való törekvésből, azzal együtt is, hogy majdnem szükségtelen, mondhatni esetleges szavak is (pl.: az életvitel témakör alattiak, vagy a különböző gyertyatartók megnevezéseinek besorolása) bekerültek a szövegbe.

A német szócikkek után következő magyar szavak eredetét vagy forrását tekintve nincs adatunk, de Fábrián Pál megállapítása szerint egy részük, főleg a mezőgazdaságra vonatkozó szavak „ösi” eredetűek (Fábrián, 1955:178). Az egyéb körbe tartozók újabb eredetűek, de erősen gyanítható, hogy Bitnitz – főleg a gépekre, szerszámokra, az építészetre vonatkozó szakszavak estében – feltehetően maga alkotott tükörfordításokat vagy új szavakat, néha egészen metaforikus szépséget mutatókat is, mint pl.:

épületszálfa, fedélhomlok, hordóemelőcsiga, keresztvas, szaporodásmutató, visszahajtó orsó stb.

A szócikkek elemzése kapcsán foglalkozni kell a szócsaládok megjelenésével is. Ezt a német főcímszavak és az alájuk betagolt szintén német alcímszavak „vezérelték”, és ezeket követték a magyar megfelelőik. Így például a juhtartással, a juhgondozással kapcsolatban a *Shaaf. Juh.* címszót öt szóösszetétel, a *Schäfer. Juhász.* mellett még további hét *Schäf-*kezdetű szócikk jelenik meg; a *Mühle, Malom* szót tíz összetétel követi. De hasonló példát mutat a *Wirtschaft. Gazdaság, takarékoság.* a maga további nyolc, vagy a *Wein-* előtag a kilenc, a *Wasser-* előtag a tíz szóösszetételével.

Vizsgálható a szótár abból a szempontból is, hogy benne hogyan viszonyulnak egymáshoz a közszavak, a szakszavak vagy éppen a tájszavak. Elvileg, mivel minden címszó érinti a gazdaság, a nagybirtok, a birtokgazdálkodás világát, azt mondhatjuk, hogy teljesen a szakszókincsbe tartóznak tekinthetjük a szótári anyagot, azzal a megjegyzéssel, hogy amint azt a fenti tematikai példatárunk mutatja, a kitűzött cél érdekében igen eltérő, de a birtokvitel szempontjából releváns szakmai területek szókincse is bekerült a műbe. Azt is mondhatnánk, hogy a magyarnyelvűsége kötelezett tisztviselők a szótárral egy sokoldalúan használható „kézikönyvet” kaptak a munkájukhoz. Ebbe a segítő kézikönyv jellegbe és egyben a német-magyar beosztásba az a „nyelvszociológiai tény” is belekapcsolható, hogy a birtok tisztviselői, vezető szakemberei tudtak németül, a személyzet, a jobbágyok pedig nem. (Ez a határokat átlépő „kevert szókincsűség” a reformkori szótárkészítésben természetes és megszokott jelenség volt. Bitnitz munkája esetében a megrendelés, a cél és a praktikum is ezt diktálta.)

A tájszavak kettős megjelenése közszó / tájszó vagy a sorrendet felcserélve tájszó / közszó megjelenés is arra utal, hogy a mű – saját kommunikációs értékét növelve – a legjobb megértést kívánta szolgálni a tisztviselők, a munkavezetők és a birtokon dolgozók, meg az általuk használt fogalmak, szavak között. Így erre példaként hozhatjuk a következőket.: *burgonya / kolompér, takarmány / szüleség* (ez utóbbi szóösszetételben is szerepel: *szüleségekötél*), *juharfa / iharfa, katroc / tyúkülő, gerencsér / fazekas.*

Minden bizonnyal szintén ezt a kommunikációs értéket kívánták növelni a jelentések tisztázását, eltérőségét bemutató, a több jelentést takaró következő példák is: *Fundus. Fenék, telek, föld, tőke. / Defectuos. Hibás, csonka, bénna, fogyatkozott. / Grund. Alap, fenék, telek, föld. / Gut. Jóság, jó, vagyon. / Schloss. Vár, palota, zár, laka / Beschlag. Letartóztatás, borítás, kupak, patkó, lakatos vagy ötvös munka.* De ilyen célt szolgálták a szinonimák megjelenítései is, pl.: *borona / fogas, méhkas / köpű / kaptár, pöröly / öreg*

verő, récze / kácsa, serföző rézkád / serföző üst, oromcserép / öblöscserép / kupáscserép.

Ha szerző szerkesztői, módszertani eljárásait akarjuk megismerni a műből, akkor bajban vagyunk, mivel sem a művek, sem a felhasznált szerzők forrásait, sem pedig a saját szóalkotásait, nyelvújítási kísérleteit nem tudjuk kihámozni. Egy biztos, hogy főleg a „modern vagy technikai, gazdasági elemek” esetében gyakran élt a „tükörfordított példakkal”, amelyek között, mint már említettem, saját alkotások is lehetnek. *Spieltisch. Játékasztal. / Standgeld. Helypénz. / Sörgemühle. Fűrészmalom. / Wiesenobel. Rétygalu. / In das Alter übersetzen. Öreg számba venni.* Ez utóbbi példa azt is mutatja, hogy gyakran kifejezés szinten, mintegy „magyarázólag” adta meg a magyar megfelelőket, amint ezt a további hasonló példák is mutatják: *Bestand. Megállapított haszonbér, rendes haszonbér. / Canalisieren. Víznek árkolni, csatornát készíteni. / Interresirt mich. Közöm van hozzá, engem érdekel. / Praestation. Teljesítése a' fizetésnek, szolgálatnak, 's a' t.*

Végül szólni kell arról, hogy a nyelvtani jelölések oldaláról hogyan dolgozta fel anyagát a szerző. Meg kell állapítani, hogy nincs szófaji megjelölés, besorolás vagy rendszerezési jelölés a szószedetekben. Rendszerezés annyiban van, hogy a szavak „természetes” fordított állapotukban három szófaji formában: főnévi igenévként, főnévként, melléknévként jelennek meg.

A mű helye, értéke a magyar nyelv fejlődése szempontjából

Ha a mű értékeit keressük, akkor először idézzük fel a lexikológia-történész egyik lényeges megállapítását, ami megpróbálja összefoglalni a szótárak „értékrendi világát”. Ez a gondolatsor azért is érdekes, mert a szótárakat nemcsak nyelvi teljesítményként tartja számon, hanem egyértelműen történelmi, kulturális forrásnak is tekinti.

„A magyar szaklexikográfiával foglalkozó kutatók publikációiban gyakorta felmerülő kérdés, hogy milyen értéket képviselnek a szakszótárak mint segédeszközök. [...] ...a szakszótárak és egyáltalán a szótárak funkciója és jelentősége messze túlmutat az egyébként jelentős segédeszköz kategórián. Mint Európa más országaiban, a szótárak Magyarországon is többek között az ország történetének kordokumentumai, az anyanyelvfejlesztők, kultúrtörténeti korszakok autentikus lenyomatai.” (Muráth, 2020:7)

Ezt a gondolatsort nyugodtan vonatkoztathatjuk Bitnitz művére, sőt tovább menve azt az állítást is megtehetjük, hogy ez a szakszótár az 1830-as évek magyarországi feudális nagybirtokos gazdálkodási rendszerének éles lenyomata, ha tetszik tükre. A felsorakoztatott lexikai témák és lexikai elemek elemzése alapján nemcsak egy nyelvi képet, hanem egy történelmi tablót is

kaphatunk a nagybirtokrendszer és a jobbágyrendszer akkori állapotáról, jellegéről. Ha egy gazdaságtörténész vagy egy műszaki ügyekkel foglalkozó tudománytörténész kíváncsi lenne arra, hogy milyen gépekkel dolgozott a korabeli nagybirtok, akkor olvassa végig és gyűjtse ki az erre vonatkozó szócikkeket, és nemcsak a géppark összetételét tudhatja meg, hanem annak eredetét is kihámozhatja a szótári tételből. De lehetne egy társadalomszociológiai képet is felállítani a szócikkek, illetve az azokból összeállított mozaikok alapján arról, hogy a még masszívan álló jobbágyrendszer úgymond „életképét” megkapjuk.

Fábián Pál még 1955-ben hosszú tanulmányban foglalkozott a reformkori gazdaság szaknyelvi kérdéseivel (A gazdasági élet nyelve), benne külön fejezetet szentelt a mezőgazdaság nyelvének (II. rész: A mezőgazdaság nyelve). Bár meg kell jegyezni, hogy elemzése szerint ebben a formában ’mezőgazdaság’ még nem használták a terminust, hanem a ’*földészet, mezei gazdaság, mezői gazdaság, mezei műipar*’, de leggyakrabban csak a ’*gazdaság*’ szót használták, amint ezt Bitnitz is tette saját művében – igaz, mint elemzésünkben láttuk, kibővített és tágabb értelemben. Fábián tanulmányában a reformkori mezőgazdaság szaknyelvében két szintet különböztet meg: a nagybirtokok összetettebb, bonyolultabb nyelvét, ami inkább kötődött a neológus irányzathoz; és a paraszti gazdálkodás viszonylag egyszerűbb nyelvét, ami jobban őrizte az ősi szókinccset. A Gazdasági szótárt az első kategóriába sorolja, de kiemeli, hogy a paraszti, népi világ elemei is megjelennek benne. Értékelésében Bitnitz munkáját a mezőgazdasági szaknyelv kialakítása, fejlesztése terén úttörő munkának tartotta: *„Az eddig közölt adatokból – úgy hisszük – kibontakozhatott a mezőgazdaság szaknyelvének magyarítására, illetőleg magyarnak való megtartására irányuló tudatos törekvés. Hogy ez az irány megvolt és eleven erőként hatott, mutatja egy bizonyos fokig különleges célzattal készült kiadvány: Gazdasági Szótár.”* (Fábián, 1955:177). (E gondolatsor mellé megjegyezhető, hogy Széchenyi István a nagybirtokok, illetve a mezőgazdaság korszerűsítéséért létrehozott egyesületének nevében is a ’gazdaság’ szót használja: Magyar Gazdasági Egyesület 1830.)

Természetesen a mi nyelvészeti megközelítésünk azt az értéket keresi, ami a mű nyelvtörténeti, szakmatörténeti értékeként számolható el. Ebben az első kérdés, hogy a magyar nyelvért, annak teljes körű használatáért milyen szerepet tölthetett be egy ilyen munka. Egyértelmű, hogy függetlenül a magánkiadástól, az akadémiai nyelvújítás korszakának és szellemének egyik lényeges darabjáról van szó. A mű az ország életében alapvető és meghatározó szerepű gazdasági világ szaknyelvét tárta fel, illetve vezette be az anyanyelvhasználat területét jelentősen bővítve. Ezt nevezhetjük vertikális nyelvi hatásnak, mivel a szaknyelvi építkezés egy újabb, eddig feldolgozatlan

darabja került be a szaknyelvi palettába, tehát egy nyelvi folyamat részemével találkozhatunk. Másik oldalról pedig azt vizsgálhatjuk, hogy a mű regionális hatású vagy országos standardizáló hatású volt-e. Regionális hatása a megrendelő nagy és több helyen elterülő birtokdarabjai miatt praktikusán biztos megvolt, sőt példajellegű is lehetett. Standardizáló hatása inkább elvileg fogható meg, mivel egy nyelvileg beindult és működő gyakorlatot erősíthetett fel a magyar nyelvű szakmunkák sorozatában. Ez egyben a mű nyelvpolitikai értékét is megadja, mivel a magyar nyelv ekkor még mindig bizonytalan joghelyzetében, egy újabb előrelépést, állomást jelentett minden ilyen alkotás: így Bitnitz műve is. Tegyük hozzá, hogy nemcsak a nyelvi és lexikai fejlődésben, hanem a teljes értékű anyanyelvi jog és a teljes értékű anyanyelvhasználat elérésében, az azért való küzdelemben is.

Bitnitz széleskörű szakmai tevékenységének egyik műve a szótára. Teljes munkásságáról halála után egy évvel az Akadémián Szabó Imre, szombathelyi püspök, a tudós társaság tagja tartott hosszú és műveit is felsoroló, értékelő emlékbeszédet, melyet így kezdett. *„Ki ideje-korán felismerte a napszámot, mely a hazában neki is jutott, s azt hiven leszolgálni teljes jóakarattal törekedett, megérdemli, hogy elköltözése után, az itt maradottak a nemzeti kegyelet emléklapjára írják fel nevét s legalább egy cserlombot tüzzenek a koszorúba, melyet önmagának a tetteiből kötött.”* – a megemlékező kiemelése szerint ez a cserlomb, minden más munkája, tevékenysége mellett leginkább – *„...a hasznos munkáságért, melyet hazai nyelvünk és irodalmunk emelésére szentelt...”* illeti őt meg (Szabó, 1872:1).

Hivatkozások

- A' Nagyszótár (1840): *A' Nagy Magyar Szótár' belső elrendelésének, 's miképeni dolgoztatásának terve. Utasításul a' Magyar Tudós Társaság tagjainak.* Buda, Magyar Királyi Egyetem betűivel. (real-eod.mtak.hu)
- Bárcz, I. – Benkő, L. – Berrár, J. (1967): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó: Budapest
- Bitnitz, L. (1825): *Válogatott állítások a' magyar nyelvtudományból.* A' Szombathelyi Kir. Lyceumban, Szombathelyen Perger Ferencz betűjével. (<https://mek.oszk.hu>)
- Bitnitz, L. (1827): *A' magyar nyelvbeli előadás' tudománya.* Trattner: Pest
- Bitnitz, L. (1831): *Gazdasági szótár.* Szombathelyen, Nyomtattatott Perger Ferencz betűivel. (<https://real-eod.mtak.hu/3007>)
- Bitnitz, L. (1831): *Nagyságtudományos műszavak.* (kézirat) – (real.ms.mtak.hu)
- Bitnitz, L. – Döbrentei, G. – Szontágh, G. (1834) *Mathematikai műszótár.* Magyar Tudományos Akadémia: Pest
- Bitnitz, L. (1837): *Magyar nyelvtudomány.* Pesten, Trattner-Károlyi Nyomtatása

- Csák, É. – Kriston, R. – Szamosmenti, M. (2020): Gazdasági szótárak Magyarországon. In: Muráth, J. (szerk.) *Magyar szaklexikográfia*. Lexikográfiai Füzetek 10. Tinta Könyvkiadó: Budapest
- Dobri, M. (1977): A Szombathelyi Magyar Társaság a királyi bölcséleti líceumban 1823-1836. In: *Iskola és Társadalom*. Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg, 173-185.
- Fábián, P. (1955): A gazdasági élet nyelve. In: Pais Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémia Kiadó: Budapest 165-226.
- Fábián, P. (1984): *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat: Budapest
- Fóris Ágota (2012): A szótár fogalma a magyar lexikográfiában. In: Pintér, T. – Pödör, D. – P. Márkus, K. (szerk.): *Szavak pásztora. Írások Magay Tamás tiszteletére*. Grimm Kiadó: Szeged 22-38.
- Gáldi, L. (1957): *A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémia Kiadó: Budapest
- Géfin, Gy. (1932): Batsányi János és Bitnitz Lajos levelezése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 42. évf., 1. szám, 67-83.
- Győry, S. (1836): *A' felsőbb analysis' elemei*. (<http://real-eod.mtak.hu/1355>)
- Jáki, L. (2014): *Diáktársaságok, egyesületek szerepe az olvasás megszerettetésében: az önképzőkörök története (1790-1848)*. Könyv és Nevelés, 3. szám, 16-20.
- Kis, J. (1846): *Kis János poétai munkái*. Hartleben Kiadó: Pest (Elérhető: MEK)
- Mészáros, I. (1995): Ünnepek, ifjúság, iskola – egykor. *Új Pedagógiai Szemle*. XLV. évf., 12. szám. 9-22.
- Molnár, Z. T. (2018): Mértékre vesz minden számot és tért. *Vasi Szemle*, 6. szám, 679-700
- Muráth, J. (2010): Szaknyelv és lexikográfia. In: Dobos, Cs. (szerk.) *Szaknyelvi kommunikáció*. Miskolci Egyetem – Tinta Könyvkiadó: Budapest
- Muráth, J. (2020): A magyar szaklexikográfia – történeti áttekintés. In: Muráth, J. (szerk.): *Magyar szaklexikográfia*. Lexikográfiai Füzetek 10. Tinta Könyvkiadó: Budapest 9-36
- Szabó, I. (1872): Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből*. III. kötet, 3. szám, 1-16
- Szathmári, I. (1961): *A magyar stilsztika útja*. Gondolat: Budapest
- Szathmári, I. (1999): Bitnitz Lajos, a stilsztika tudósa. *Magyar Nyelvőr*. 123. évf., 2. szám, 241-245
- Teleki, J. (1821) *Egy Tökéletes Magyar Szótár Elrendelése, Készítése' módja*. Pest (A mű teljes szövege elérhető: Wikipédia – Teleki József címszó beírásával az életrajz alatt.)
- Tóth, P. (1994): Bitnitz Lajos akadémiai tevékenysége. *Vasi Szemle*, 48. évf., 3. szám, 411-420
- Verseghy, F. (1793): *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae*. Pestini
- Verseghy, F. (1826): *Lexicon Terminorum Technicorum azaz: Tudományos Mesterszókönyv Próba képen készítették Némelly Magyar nyelv szeretők*. Budánn, A' Királyi Magyar Universitas betűivel és költségével.

Megjegyzés: A korszak kiemelt szótári munkái bibliográfiai adatokkal együtt a tanulmány 4. fejezetében (A reformkori szótártermés sokszínűségét bemutató, néhány kiemelt darab) vannak felsorolva. A csillaggal* megjelöltek elektronikus formában is elérhetőek.
